

CAPSELLA RELIQUIARUM (1160.)
IZ SV. KUZME I DAMJANA U KAŠTEL GOMILICI

Joško Belamarić

UDK 72.033.4:726.591.12(497.13 Kaštel Gomilica),,11"

Izvorni znanstveni rad

Joško Belamarić

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Split

U članku se objavljuje nalaz *capsellae reliquiarum* iz oltara crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici. Potvrđuje se Farlatijev navod o posveti crkve (podignute nad ostacima ranokršćanske bazilike) koju je izvršio splitski nadbiskup Absalon 1160. godine. Autor razmatra pitanje njenih titulara iznoseći pretpostavku da je izbor moći pohranjenih u relikvijaru bio svojevrsni politički ulog rečenog nadbiskupa (ugarskog podrijetla) osobito radi činjenice da su u *capselli* i moći ugarskog sv. Stjepana Kralja, a da su Marija, te sv. Kuzma i Damjan suzaštitnici splitske katedrale.

U članku se analiziraju tipološke odlike gomiličkog oltara u odnosu na poziciju *sepulchruma*, pa ga se uspoređuje s istovremenim u regiji. Autor izvodi široki ekskurs o pojavi kulta sv. Kuzme i Damjana u Splitu, i na teme »svetačke topografije« unutar Dioklecijanove palače na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Kaštelanska crkvice, posvećena relikvijama iz splitske katedrale, interpretira se kao svojevrsni re- lej gradske političke moći u ageru.

Nedavno je u grobiću na vrhu stipesa oltara romaničke crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici otkrivena olovna kutijica (7 × 4 × 3 cm) o čijem sadržaju i svrsi govori tankorezani natpis pisan pojednos- tavljenom karolinškom minuskulom dvanaestog stoljeća:

HIC SVNT RELIQVI/E · SCE MARIE VIR/GINIS
SČČS MA/RTIRŪ · COSME · /ET DAMIANI/ET SČI
STEFANI REGIS ..

Nalaz je višestruko značajan. Prvo, podupire Farlatijev izvor koji govori da je crkvu sv. Kuzme i Damjana posvetio splitski nadbiskup Absalon 1160. godine, a da su je počele graditi duvne samostana sv. Bene-

dikta po dozvoli njegovog prethodnika Gaudija (1138.—1158.).¹ Nalaz će stoga biti od osobite važnosti za pisce monografije o tom slojevitom lokalitetu, koji je 1975.—7. u svom najznačajnijem dijelu bio temeljito konzervatorski i arheološki istražen.² On je, nadalje, važan za slabo proučenu povijest razvoja oltara na našim stranama, čemu je uredništvo »Priloga« htjelo posvetiti tematski blok unutar ovog broja časopisa.

O crkvi sv. Kuzme i Damjana i širem lokalitetu oko nje pisalo se najčešće u okvirima poznate znanstvene parnice oko vjerodostojnosti darovnica kralja Zvonimira (1078.) i kralja Stjepana II. (1089.) kojima oni splitskim duvnama darivaju zemljište Pustice.³ Ostojić misli da je samostan bio uveden u posjed lokaliteta darom nadbiskupa Lovre, koji ga je pri činu osnivanja samostana mogao otkinuti od svoje menze.⁴ O samoj crkvi, »*que sita est in teritorium sancti Benedicti et ipsum locum Pustizam nominatum*«,⁵ »*in Lazani*«,⁶ pisao je usputno ali najiscrpnije i najpozdanije Ljubo Karaman, iznoseći izvještaj o arheološkim istraživanjima dijela rimske *villae rusticae* s dobro očuvanom turnjačnicom, na nekih sto metara sjeverozapadno od građevine.⁷

Chronicon Pontificale Salonitanum et Spalatense, koji donosi Farlati, opisujući djelovanje pojedinih solinsko-splitskih nadbiskupa, za Gaudija (instaliran 1138.) navodi: *Hic archiepiscopus concessit Monialibus S. Benedicti construere ecclesiam SS. Cosmae et Damiani cum domo ad dilatandum Monasterium in qua ipsae Moniales tempore messis ac vindimiae pie habitarent*. A za njegova nasljednika Absalona veli: *Iste consecravit ecclesiam Cosme et Damiani*.⁸ Duvne su, dakle, uz crkvicu podigle sklop u kojemu su mogle stanovati u vrijeme žetve i jematve.⁹

¹ Farlati, *Illyricum sacrum III, Venetiis 1765.*, str. 172, 180.

² Uređenje crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici. Elaborat Zavoda za zaštitu spomenika kulture (voditelji mr Duško Marasović i mr Franko Oreb), Split, veljača 1975. Najavljena monografija obradit će rezultate opsežnih arheoloških istraživanja pri kojima se, pored ostaloga, pronašlo ranokršćanski mozaik ornamentalnog obrasca, više sarkofaga u cemeterijalnom prostoru uz samu baziliku.

³ Sumnje u vjerodostojnost darovnice pokrenuo je V. Novak. Dva splitska falsifikata XII stoljeća, *Strena Buliciana*, Zagreb 1924, str. 547—569. Odgovorili su: Šufflay i Nagy, V. Šišić, *Vjesnik za arheologiju dalmatinsku (VAHD) 1924—25. Prilog IV*; L. Katić, *Još o darovnicama Zvonimira i Stjepana II koludricama sv. Benedikta u Splitu, VAHD 1926.*, str. 42—59; Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930., str. 205—216. Resumé rasprave s iscrpnim pregledom literature i s vlastitim rješenjem vidi u, V. Omašić, *Topografija Kaštelanskog polja*, Split 1978., spec. str. 65—80., odnosno u V. Omašić, *Povijest Kaštela*, Split 1986.

⁴ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj II*, Split 1964., str. 368.

⁵ God. 1171. — Kukuljević, *Codex diplomaticus II*, Zagreb, str. 131.

⁶ God. 1078. — F. Rački, *Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877., str. 113.

⁷ Lj. Karaman, o.c. (3)

⁸ Farlati, o.c. (1) str. 172 i 180; Lj. Karaman, o.c. (3), str. 206.

⁹ O povijesti njihova prostranog posjeda u Dilatu pod Kozjakom, i o odnosima samostana i njegovih kolona u selu Kozica (*Villa Abbatissae*), o rušenju sela 1532. g. i početku gradnje platforme za *Opatičin Kaštel-Gomilicu* dosta je pisano. V. sada, F. Bego, *Kaštel Kambelovac — Kaštel Gomilica*, Kaštel Kambelovac 1991., str. 702 i d. — s pregledom ranije literature.

Raniji istraživači mislili su da se navod iz poznate, a jednako prije-porne Trpimirove darovnice iz 852. godine — *quidquid concessimus et imposterum inconvulsa firmata manere censuimus in coenobium sanctorum martyrum Domnii et Anastasii, Cosmae et Damiani* — odnosi na ovaj isti lokalitet. Karaman je, međutim, pokazao, a Ivan Ostojić njegovim argumentima dodao još neke, da se izraz *coenobium* mogao odnositi na splitsku katedralu, gdje su sv. Kuzma i Damjan bili njeni srednjovjekovni suzaštitnici, uz sv. Dujma i Staša.¹⁰

Capsella reliquiarum iz oltara crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici

Sama crkvice podignuta je nad ostacima kasnoantičke bazilike. Premda je arheološko iskapanje ostalo ograničeno samo na istraživanje prezbiterialnog dijela, jer se nije moglo dirati u prometnicu istočno i groblje zapadno od crkve, bazilika se, i bez definirane pročelne linije, može povezati s karakterističnim regionalnim tipom manjih kasnoantičkih crkava V.—VI. stoljeća kakve su, na primjer, one na Šolti i Lastovu.

Po dvije široke arkade nošene osmerostranim stupovima, osvojenim po sredini bočnih zidova, podržavaju bačvasti svod jednobrodne crkvice poluooble apside, koja je prema običaju srednjovjekovne dobi usmjerena k istoku. Prezbiterial je bio oltarskom pregradom odvojen od crkvene lađe. Građevina je obnovljena već u gotičko doba kada je dobila zvonik u obliku kontrafora dozidanog uz pročelje s južne strane,¹¹

¹⁰ Lj. Karaman, o.c. (3), str. 207; I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj sv. II, Split 1964., str. 367—8.

¹¹ Sličan slučaj: romanički sv. Nikola na splitskom Marjanu i sv. Mihovil poviše Dola na Braču.

i u barokno doba kad joj je, pored ostalog, prigrađen trijem. Osmerostrani stupovi s karakterističnim ranoromaničkim kockastim kapitelima, kojima su donji uglovi oblo klesani (njem. *Würfel-kapitel*), imaju rubne ukrase na bazi (njem. *Eckknollen*, tal. *unghioni*). Takvi se kapiteli u nas prvi put javljaju u kapitulu i na zvoniku crkve sv. Marije u Zadru, a potom na pilonima katedrale sv. Stošije i na apsidalnim galerijama Sv. Krševana i u crkvi sv. Tome u Zadru, na Lokrumu, u Sv. Kvirinu u Krku, i drugdje. Osobito zanimljivi su dekorirani kubični kapiteli, također 12. stoljeća, iz nestale benediktinske crkve na Košljunu.¹² Te baze položene su na kamenim pragovima koji, kako pokazuju istraživanja, dopiru do same razine podnice srušene ranokršćanske bazilike. Spolije uzidane u zidove crkve pokazuju da su je splitske benediktinske svjesno utemeljile na kasnoantičkim ostacima.

Arheološko iskapanje pokazuje da u životu tog lokaliteta postoji tamna, jalova faza. Nekropola uz crkvu ne pokazuje tragova starohrvatskog razdoblja. Romanička crkvice ne koristi se nijednim ostatkom ranijeg zida. Nedostaju ulomci pleterne plastike koji rijetko kada nedostaju na lokalitetima koji su živjeli kroz predromaničko doba. Bit će stoga vjerojatno da je taj iznova zaživio tek u romaničko vrijeme kad je teren bio poravnan za novu gradnju. Od ranijeg sloja na vidjelu je preostao tek poneki kasnoantički sarkofag, a i oni su se kroz stoljeća prorijedili.¹³

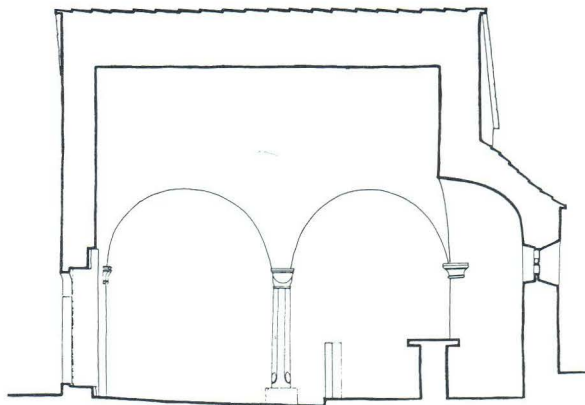
Ranokršćanska bazilika postala je tu u doslovnom smislu *potonulo dobro*. Povijest odnosa kasnoantičkog naspram gornjeg, srednjovjekovnog sloja u sakralnoj arhitekturi Jadranske obale izuzetno je bogata.¹⁴ Vremenski je sukladan, ali složeniji u tom odnosu, slučaj ranoromaničke crkvice sv. Ciprijana u Gatima, u Poljicima poviše Omiša, gdje se gradnja 12. stoljeća naslonila izravno na pločnik kasnoantičke crkve, uvlačeći svoj volumen u složeni sklop starije građevine čiji će splet relativno visokih zidova stoljećima ostati svojevrsni *memento*, vidljiv vjerniku koji je ulazio u srednjovjekovnu crkvu.¹⁵

¹² Za pregled razvoja romaničkih kapitela u nas vidi poglavlje o romaničkom kiparstvu koje sam napisao za monografiju, Tisuću godina hrvatske skulpture, Zagreb 1991. (pred izlaskom iz tiska).

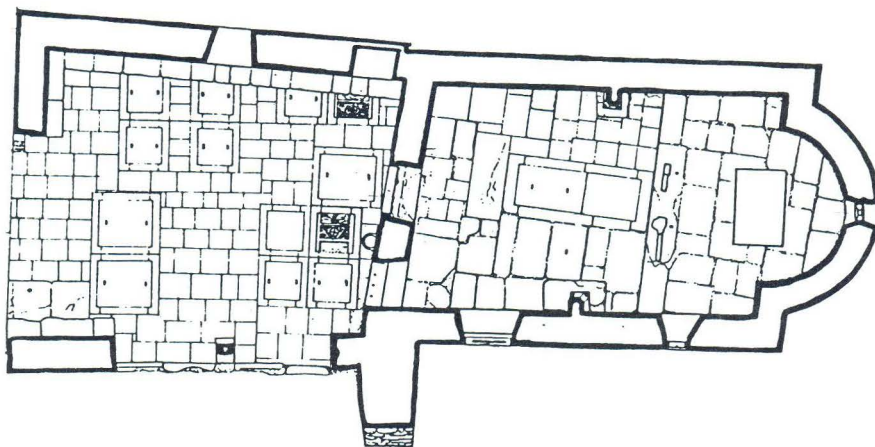
¹³ Od sljemena jednog sarkofaga bila su za oltar u crkvi, u drugoj polovici 19. st., rukom rustična klesara načinjena dva kipa gomiličkih zaštitnika. *F. Bego*, o.c. (9), str. 710. — Valja upozoriti, međutim, da *Ž. Rapanić* u više svojih radova dokazuje neprekinutost kontinuiteta većine ranokršćanskih lokaliteta u salonitansko-splitskom ageru, V. *Ž. Rapanić*, Contribution à la paleographie du littoral est de l'Adriatique. *Balcanoslavica 8* (1978.), str. 189—217; *isti*, Prilog proučavanju kontinuiteta naselja u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, VAHD 74 (1980; *isti*, Predromaničko doba u Dalmaciji, Split 1987., passim. — Za razvoj »povijesnih modela« čitavog tog prostora vidi i standardni uvod, *I. Babić*, Prostor između Trogira i Splita, Trogir 1984.

¹⁴ Jedan osobito zanimljiv aspekt tog odnosa analizira *I. Fisković*, Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, Starohrvatska prosvjeta ser. III, sv. 15 (1986.), str. 133—163. — *isti*, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih središta u dubrovačkom kraju, Izd. HAD-a 12 (1988), str. 189—208.

¹⁵ Vanja Kovačić, istraživač tog lokaliteta, smatra da on nije doživio značajniji vremenski hijatus u svom funkcioniranju. Jasna Jeličić objavila je, dočim, već tri poglavlja svoje dizertacije posvećene kasnoantičkoj crkvi u Gatima: članak u ovom broju časopisa, te studije, Ikonografija ranokršćanske lunete iz Gata, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 25 (1985.) str. 5—23 i Pluteji ranokršćanske crkve u Gatima kod Omiša. PPUĐ 29 (1990.), str. 5—20.

Poprečni presjek pretpostavljenog izvornog izgleda crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici (prema D. Marasović — M. Sumić)

Tlocrt crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici nakon restauratorskog zahvata (prema D. Marasović — M. Sumić)

Ipak, bez obzira na brojne srednjovjekovne primjere revitalizacije živih ili zamrlih ranokršćanskih lokaliteta, pitanje kontinuiteta titulara ostaje vrlo često prijeporno. Da li je, dakle, već starokršćanska gomilička bazilika bila posvećena sv. Kuzmi i Damjanu? U načelu, i bez obzira na dugi vremenski rasjed u životu tog lokaliteta, pretpostavka bi mogla biti prihvatljiva. Štovanje braće-liječnika bilo je veoma rašireno u kasnoantičko doba. Dapače, taj titular često je pouzdan putokaz istraživačima naše sakralne arhitekture da ispod mlađih slojeva mogu očekivati tragove ranokršćanske strukture.¹⁶ Međutim, budući da će se ovdje po-

¹⁶ Pored standardnih ikonografskih leksikona v., *A. Deubner*, *Kosmas und Damian*, Leipzig 1907.

Pogled na unutrašnjost crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici — u toku istraživanja

kušati pokazati da su moći pohranjene u netom otkrivenoj capselli odabrane po stanovitom programskom ključu nadbiskupa Absalona (osnovna indikacija su nam moći *sancti Stephani Regis*), treba vidjeti kako stoji s Kuzmom i Damjanom u njihovom splitskom kontekstu.

Cvito Fisković iznio je nedavno privlačnu pretpostavku da bi kult sv. Kuzme i Damjana mogao biti svojevrсна izvednica-prijevod iz štovanja Eskulapa u kasnoantičkoj Palači cara Dioklecijana, koji je tom božanstvu, prema Tominom izvješću, posvetio mali hram sučelice svom mauzoleju.¹⁷ O razvoju kršćanskog kulta u Palači može se uistinu danas nešto više razglabati. I sam na drugom mjestu iznosim, na primjer, pretpostavku da su crkvice sv. Teodora i sv. Martina kasnoantičkog postanka.¹⁸ Oba titulara specifičnog su vojnog karaktera. U Splitu se prvi vezu-

¹⁷ C. Fisković, Humanizacija sred Dioklecijanove palače u Splitu, *Mogućnosti* 5—7/1991., str. 419—435; referenca na Tomu, *Toma Arhidakon*, Kronika, Split 1977., str. 26.

¹⁸ J. Belamarić. *Gospo od Zvonika u Splitu*, Zagreb 1991.

je uz bizantsku stražu koja čuva Željezna vrata Dioklecijanove palače. Drugi, sv. Martin — zaštitnik vojnika, krojača, suknaara — kojemu se crkvice u Splitu nalazi poviše Zlatnih vrata, zacijelo bi se mogao dovesti u vezu s dokumentarnim postojanjem (upravo u sjevernom dijelu palače) carske vojne radionice za izradu tkanina kojoj se spominje *Procurator gynaecii Jovensis Dalmatiae Aspalatho*. *Gynaecarii* su najčešće bili osuđenici — u statusu robova, a među njima je bilo osobito mnogo kršćana. Općenito govoreći: vojnici, kamenari, skrletari, tkalci — stanovnici Palače u njenim prvim stoljećima — bijahu idealan medij za prihvaćanje kršćanskog misterija. Možda nije slučajno da je kuća skrletarice Lidije u Filipima bila prva crkva nove vjere u Europi. Bit će, dakle, da su u Splitu kao i drugdje *gynaecarii* bili udruženi u korporaciju kojoj je sv. Martin mogao biti najpogodniji zaštitnik. Uz općenitu raširenost štovanja obojice spomenutih svetaca u kasnoantičko doba, hipotezu potkrepljuje i znatna koncentracija ranokršćanskih spolija uz obje crkvice.

Uz ove pretpostavke mogli bismo u ovom ekskursu ići još dalje. U literaturi se mnogo puta navodila bizarna priča Amijana Marcelina kako je 356. godine, za cara Konstancija II., izvjesna žena na poticaj Rufinov prijavila svog supruga Danusa, jer je taj počinio *crimen laesae maiestatis* ukravši neki purpurni zastor (*velamen purpureum*) s carevog sarkofaga u njegovom mauzoleju. Navod se uzima kao dokaz da je Dioklecijan oktogonalni hram, koji će se kasnije transformirati u splitsku katedralu, gradio kao mjesto svog trajnog počivališta i da je u njemu stvarno i pokopan. Nije, začudo, nikad postavljeno pitanje iz kojeg razloga Danus krade grimiz s Dioklecijanovog groba premda je jasno da se nije moglo raditi o pothvatu iz koristoljublja: od carskog grimiza nije se moglo dati sašiti nikakvu odjeću koju bi se javno smjelo nositi. Bit će, dakle, da se radilo o činu posve svjesnog skvrnuća, o pothvatu kršćanske odmazde nad sarkofagom cara koji će zbog svog antikeršćanskog stava ostati kao najgorljiviji persekutor kršćana u dubokom sjećanju stoljeća koja su dolazila. Marcelinov zapis mogao bi zapravo biti znakovit dokaz početka obračuna kršćanstva s relikvijama poganstva u samoj Palači.

Na tu temu ima se još mnogo šta reći. Međutim, sve što dosad znamo ne može nam pomoći da doznamo kada su sv. Kuzma i Damjan u Splitu postali gradskim suzaštitnicima pored sv. Dujma i Staša i da li se uistinu njihovo javljanje može interpretirati kao svojevrsni izravni refleks na poganski kult Eskulapa. Ozbiljan prigovor potonjoj pretpostavci našao bi se u činjenici da Mali hram — koji novija literatura obično naziva Jupitrovim, dočim Fisković rehabilitira Tomin navod o njegovoj posveti Eskulapu — nije pri svojoj kasnoantičkoj transformaciji u kršćansku crkvu za titulara dobio svetu braću liječnike. Bit će, stoga, da su oni kao zaštitnici od bolesti i zagovornici zdravlja bili u Splitu prihvaćeni iz istih razloga i jednakim žarom kao i drugdje oko Mediterana tog doba.¹⁹

¹⁹ Razgovor o kontinuitetu između antike i srednjeg vijeka u nas postaje, općenito govoreći, tema koja se nekako sama po sebi podrazumijeva, ali je dosad bila vođena više po *labor-saving* formulama, ili presađivanjem analogija

Zanimljivo je, međutim, da se mali *concilium sanctorum* splitskih zaštitnika na čelu s Marijom (katedrala je, kao što znamo, posvećena Uznesenju Marijinom) sastavio od dvije dublete: uz Dujma i Staša, Kuzma i Damjan. U prodornim analizama nastanka i funkcije kulta svetaca u doba kasne antike upozoreno je kako mnoge ranokršćanske zajednice rado naglašavaju da u svojoj sredini imaju više svetaca te da za svoje zaštitnike često biraju parove svetaca (Gervazije i Protazije u Milanu, Petar i Pavao u Rimu, Feliks i Fortunat u Akvileji...). Peter Brown ističe kako je taj izbor bio svjestan: »svečanost para svetaca bijaše proslava sloge unutar potencijalno duboko razjedinjenog grada.«²⁰

Zanimljiva fusnota za takvu interpretaciju mogla bi se naći u analizi neuobičajeno složenog odnosa između sv. Krševana i sv. Stošije u Zadru. Za ovu priliku mogli bismo je izvesti u najkraćim crtama. Kad biskup Donat početkom 9. stoljeća u svojoj posredničkoj misiji između Karla Velikog i bizantskog cara Nikifora boravi u Konstantinopolisu (ne zaboravimo da su biskupi sve do 12. stoljeća bili uglavnom jedini »profesionalni« ambasadori) on se odatle vraća s moćima sv. Anastazije. U prebogatom izboru carigradskih relikvija koje su mu mogle biti ponuđene, Donat sigurno posve pažljivo bira Stošiju, jer se »njen par« po svemu sudeći već nalazi u Zadru. Rekao bih, međutim, da zadarski biskup možda nije imao na umu toliko posmrtno sjedinjenje Krševana i Stošije (koji su za života izmjenjivali nježna pisma na relaciji Rim — Akvileja)²¹ koliko svojevrstu neutralizaciju »ideološkog« utjecaja koji su u gradu imale moći sv. Krševana. Uistinu, svečeve moći u jednom času nestaju i ponovno se posebnim mirakulom ponovno otkrivaju. No tu smo već kod klasičnog hagiografskog toposa — ponovnog pronalaska svečeva tijela.²²

— prečicom — iz dobre literature, negoli razvijenim studijama na spomenicima *in situ*. To je posao koji će našoj i općoj povijesti umjetnosti, kada se izvede, donijeti vanredne rezultate. Do tada su i smiono nabačene radne hipoteze dragocjene.

²⁰ P. Brown, *The Cult of the Saints* (its rise and function in Latin Christianity), Chicago 1981., str. 97. »The festival of a pair of saints reenacted a highly pertinent »foundation myth« for the Christian community. It stressed the specifically late-Roman miracle by which two brothers — even two clergy-men! — had managed to end their lives in perfect harmony. As Chromatius of Aquileia said, in his sermons on Saints Felix and Fortunatus: they »have adorned our own unity with a glorious martyrdom«. — V. i, *Ch. Pietri*, *Concordia Apostolorum et Renovatio Urbis* (Culte des martyrs et propagande pontificale), *Melanges d'archéologie et d'histoire* 73 (1961.), str. 275—322.

²¹ Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva (ur. A. Badurina), Zagreb 1979., sv. Krševan i Anastazija.

²² Oko sv. Stošije i Krševana u Zadru se okupila čitava »obitelj svetaca« sa Zoiplom, koji je u gradeškoj močvari otkrio glavu dekapitiranog Krševana, i sestrama Irenom, Kionijom i Agapom koje su bile zajedno sa Stošijom u njenoj »borbenoj jedinici«. — Rotunda sv. Donata morala je biti zamišljena kao memorija Stošijina. Uz njene moći, vjerujem, mogli su iz Konstantinopolisa doći i arhitekti, kao u analognim onovremenim slučajevima. Gotovo istih godina, na primjer, u Veneciju stižu relikvije sv. Zaharije, s bizantskim graditeljima. Nešto više o tome i o Zahariji v., J. Belamarić, Šutnja protomajstora bazilike San Marco u Veneciji — razriješena, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti u Sveučilišta Zagrebu* 12—13 / 1988.—9. (Prelogov zbornik), str. 97—107.

Cijeli ekskurz trebao nam je da kažemo slijedeće: ako su sv. Kuzma i Damjan kao titulari gomiličke crkvice eventualno i stariji od njene posvete 1160. godine, relikvije u otkrivenoj *capselli* sigurno su, kao i moći Svete Djevice Marije, došle iz splitske katedrale po nadbiskupu Absalonu. Moći ugarskog sv. Stjepana Kralja mogu se, zacijelo, ocijeniti kao svojevrsni politički ulog nadbiskupa, jednog u onoj ugroznoj liniji koja je kroz 12. stoljeće stajala na čelu splitske stolnice.²³

U to, njeno najteže doba — između Rimljanina Krescencija, »nadbiskupa dobre uspomene«, i Bernarda iz Perugije, koji je mnogo prije negoli Arnir zaslužio beatifikaciju — izmijenilo se čak osam nadbiskupa, uz niz godina sedisvakancije, i nijedan od njih nije umro u Splitu mirnom smrću. Absalonovi prethodnici bijahu »izdajnički« Manases i »prosti i nepromišljeni« Gaudije, koji je veći dio života proveo prikovan za postelju paraličara doživjevši da vidi dvojicu nasljednika od kojih mu je drugi, Petar Lombard, doslovce oteo nadbiskupski pečatnjak s prsta. Toma, koji nijednog među njima nije previše štedio, ne daje nam mnogo podataka o Absalonu. Ne znamo da li je svoje prelatsko ime stekao zbog kakve sličnosti, recimo s biblijskom kosmatošću Absalona, sina Davidova, ali isprave koje govore o njegovoj parnici sa Splićanima, radi koje im je papa Aleksandar III. 1162. godine zaprijetio interdiktom, svjedoče da je bio temperamentan. Split je, izgleda, napustio nakon svađe s knezom Martinom, u predvečerje zadnjeg povratka bizantske vlasti u grad 1164. godine.²⁴ Otišao je natrag u Ugarsku odakle je i došao. Na sličan način, zbog svoga protubizantskog stava, Split će napustiti i njegovi nasljednici Petar Lombard i Gerard iz Verone.

Gradnja crkvice u Gomilici sredinom 12. stoljeća i njena posveta 1160. godine nije se, dakako, zbivala u zrakopraznom prostoru. Bilo je to doba nove integrativne crkvene politike, razdoblje socijalno-političke konsolidacije odnosa grada i prostora iza njega, vrijeme kada se pripremala obnova većine naših katedrala, i kada se broj kršćanskih adresa u ageru oko jadranskih gradova naglo proširio. Zadržavajući se ovdje samo unutar regionalnih okvira: osnivanje bračko-hvarske biskupije (1154.), Arnirova avantura u Poljicima (1180.), crkveni sabor održan *ad basilicas pictas* (1185.), Bernardov antipatarenski križarski rat (s Buvinim i, malo kasnije, Radovanovim »manifestom« iste poente) — samo su najmarkantnije etape koje nam pokazuju koliko je *tour de force* grada i njegove crkve bio prodoran prema okolnom teritoriju. On je premrežen novim ili obnovljenim crkvicama. Difuzijom svetačkih čestica prenešenih u ovakvim minijaturnim posudicama i kutijicama, prostor se posvajao i posvećivao. Crkva u vangradskom prostoru postaje relej gradske moći.²⁵ »Pobožna arheologija« obnavljala je veze s herojskim

²³ Za moći sv. Stjepana kralja u nas v. katalog izložbe zagrebačkog MGC-a, Riznica zagrebačke katedrale, Zagreb 1987., (drugo proš. izd.), kat 59 M i 114 M.

²⁴ Codex diplomaticus II, 91, 93; *Farlati* III, str. 188; *G. Novak*, Povijest Splita I, Split 1978., str. 97, 557.

²⁵ Difuziju moći iz gradske katedrale u ager (a sveci, zna se, dišu gradski zrak; stoje pod biskupskim i patricijskim patronatom) prati i variranje i umnažanje arhitektonskog prototipa: osobito jaki primjer uočen je u difuziji umanjenog

dobom ranog kršćanstva. Topos pronalaska i obnove jednom već posvećenih kršćanskih lokaliteta koincidirao je na svoj način s toposom ponovnog nalaska izgubljenog sveca-zaštitnika. Bio je to, dakako, i najkraći put k revindikaciji prostora.

Vraćajući se sada izravno nalazu kaštelanske *capsellae reliquiarum*, treba odmah reći da sam natpis ne nosi u sebi nikakvih neobičnosti. Formule: *Hic sunt reliquiae...*, *Hic locus est...*, *Hic conditus est...*

Stipes oltara crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici — u toku istraživanja

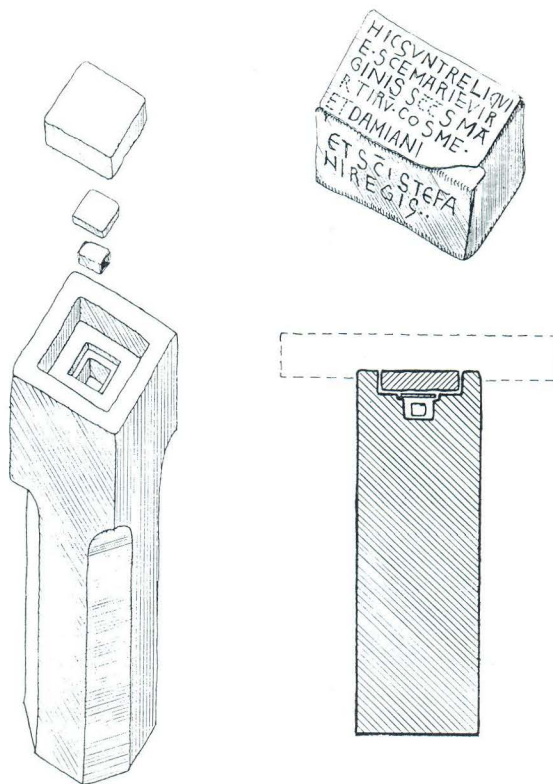
— predstavljaju uobičajeni uvodni refren na stotinama ovakvih moćnika i natpisa na svetačkim grobovima, čime se ističe konkretnost i prezentnost relikvija na određenom mjestu, u određenoj crkvi.²⁶ Možda bi tek eventualno bilo moguće preispitati — na temelju spomena Marije

modela splitske katedrale u Poljicima. Ključ je sigurno ideološko-politički, »pacifizirajući« (nakon kamenovanja nadbiskupa Arnira), V. C. Fisković, Utjecaj Dioklecijanovog mauzoleja na kasnije graditeljstvo, VAHD LIII (1950—1.), str. 181—195.

²⁶ P. Brown, o.c. (20), str. 86

na prvom mjestu natpisa — Stošićev navod kojim on samostan u Gomilici zove samostanom sv. Marije, makar ga on tamo vidi već 852. godine. Da li je riječ, možda, o ranijem titularu crkve na istom mjestu?²⁷

Posudice, kutijice koje su se s moćima (od karolinškog doba i s tri zrna tamjana i s tri hostije)²⁸ polagale u stipes oltara, a kasnije u *sepulchrum* na oltarskoj menzi, spominju se već u izvorima IV. stoljeća. Već

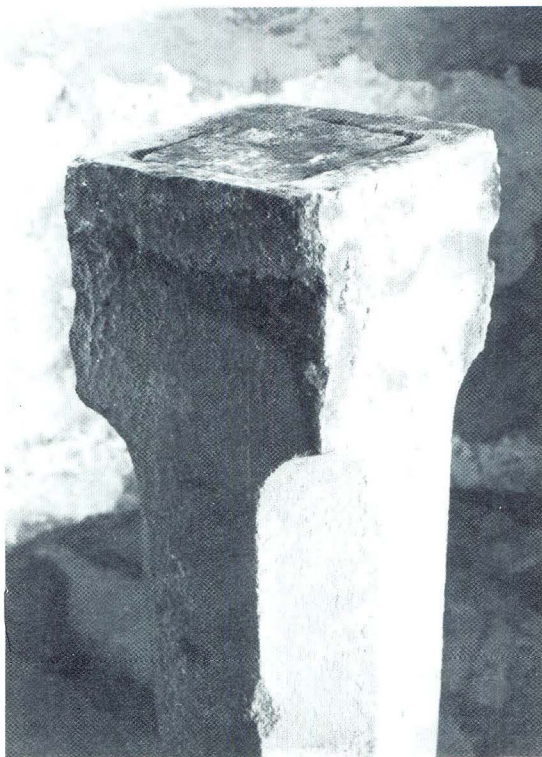
Crtež stipesa oltara crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici (G. Nikšić)

crkveni koncil u Kartagi 398. godine propisuje da se crkve ne grade na ime svetaca čije moći ne posjeduju. Najstariji primjeri takvih relikvijara nađeni su u sjeveroafričkim bazilikama i u temeljima glavnog oltara ka-

²⁷ K. Stošić, Šibenske benediktinke, Croatia sacra 1934, 4.

²⁸ Kad pri posveti oltara nema relikvija zamjenjuju ih hostije. J. Gagé, Membra Christi et la déposition des reliques sous l'autel. Revue archéologique 5. ser. 29 (1929.), str. 149. — O obredu posvećenja oltara, pečačenju *sepulchruma*... vidi standardno djelo, J. Braun. Der Christliche Altar, I, München 1924.

tedrale u Gradu.²⁹ *Liber Pontificalis* liturgijski običaj posvete oltara polaganjem svetačkih moći bilježi tek za života Sergija II. (844.—847.): »... *confessionem mirificam... construxit... quam propriis manibus consecrans reliquas posuit*«. ³⁰ Tipološki se međusobno razlikuju po formi jed-

Stipes oltara crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici

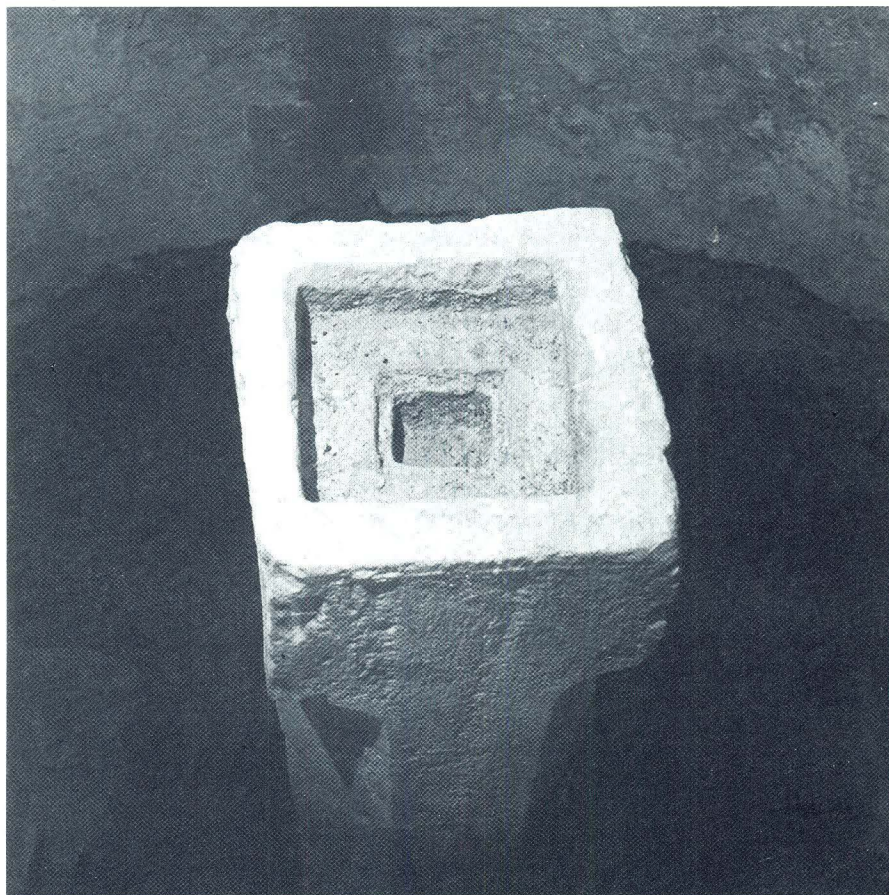
nako kao i po gradivu.³¹ J. Braun na izvorima izvodi čitavo stablo terminoloških sinonima koji općenito upućuju na posude u kojima su se pohranjivale moći.³² *Reliquarium* se navodi već u Augustinovim spisima.

²⁹ *Suppellettile ecclesiastica I* (a cura di B. Montevicchi / S. Vasco Rocca). 4. Dizionario terminologici. Firenze 1988, str. 180.

³⁰ Ibid.

³¹ *Teche, pissidi, cofani e forzieri dall'Alto Medioevo al Barocco. Catalogo della mostra* (a cura di P. Lorenzelli e A. Veca), Bergamo 1984., str. 73—74. — Za pregledan katalog ranokršćanskih relikvijara među kojima je više sačuvanih iz Hrvatske (Lopud, Salona, Pula) vidi, *H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare*, Wien 1971. — Za olovne kutijice v., *J. Braun, o.c.* (28), str. 641.

³² Sinonimi su *arca, capsula, conditorium, conservatorium, custodia, gestatorium,*

Sepulchrum oltara crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici

Sv. Ambrozije (386. g.) bijaše prvi koji će svetačke relikvije postaviti ispod oltara (gdje se — *ad sanctos* — namjeravao i sam pokopati) i tako ih dovesti u izravnu vezu sa štovanjem euharistije. Životopis Feliksa II. (269—274. g.) već govori o takvoj vezi: *Hic constituit supra memoriam martyrum missas celebrare*. Prvi opipljivi dokaz o polaganju moći u oltar pruža natpis iz 359. godine (Setif, Alžir): »*Reliquiae de lignu crucis de terra promissionis ube natus est Christus.*«³³ Ipak, do spajanja oltara

jocale, lipsanoteca, phylacterium, repositorium, sanctimonium, theca, vas. Za daljnju klasifikaciju i za upute prema recentnoj literaturi vidi, Suppelletille ecclesiastica, o.c. (29), str. 160 i d.

³³ J. P. Kirsch, Die Christlichen Cultusgebäude im Alterthum, Köln 1983, str. 61. — A. Škobalj, Obredne gomile. Sveti Križ na Čiovu 1970., str. 77.

i groba neće, općenito, doći prije VI. stoljeća.³⁴ Rimski će pak stolica ostati sve do konca tog stoljeća rezervirana spram rasparčavanja i emitiranja čestica svetačkih tijela. Do tada su cirkulirale uglavnom *branda*.³⁵

Polaganje moći u grobić oltara propisuje već drugi koncil u Niceji. Kako je, međutim, menza, određena za celebraciju mise, postala oltar-grob? Kako se povezao s grobom mučenika? Povijesničari oltara odavno su trasirali put teološke ideje koja je u Euharistiji, osobito kroz IV. stoljeće, razvila aspekt žrtve, trijumfalne žrtve, a u oltaru ideju menze na kojoj se žrtvuje Tijelo Kristovo, s kojim se ostaci mučenika nalaze u posve prirodnoj povezanosti.³⁶ *Sepulchrum* oltara određen je za moći, mensa da primi tijelo živog Krista.

Duchesne je pokazao kako je rimski ritual posvete crkve u suštini funeralnog karaktera. Ceremonija prijenosa i polaganja moćiju svjesno je, međutim, modelirana po carskom adventusu, po ritualu njegova ulaska u grad. U participaciji svih klasnih struktura u takvim svečanostima uočava se tražena orkestracija svih socijalnih odnosa unutar jedne sredine, teži se urbanom konsensusu, stanju idealne sloge.³⁷

Pozicija *sepulchruma* u glavi stipesa, na njegovu vrhu, pod menzom, bila je posve uobičajena sve do vremena dok se u razvijenom srednjem vijeku relikvije nije počelo stavljati u *loculus* na samoj menzi. Postoje, naravno, različite klasifikacije kršćanskog oltara. Njegova povijest možda se najjasnije prati u odnosu grobića s moćima, stipesa i same menze. Braun u svom standardnom djelu o razvoju oltara vrši njegovu klasifikaciju najprije po obliku stipesa. Za nas je osobito zanimljiva klasifikacija što ju je izveo Don Ante Škobalj. Uočivši jedan posve izdvojeni slučaj postavljanja *sepulchruma* ispod same menze, koja zasad nema analogija, on je pokušao rekonstruirati razvoj oltara, u devet etapa, kao svojevrsno »putovanje« relikvija od kripte pod oltarom, iz njegovih temelja, iz baze, iz sredina i s vrha stipesa, do pod menzu i, konačno, na samu menzu.³⁸

³⁴ F. W. Deichmann, Märtyrerbasilika, Martyrion, Memoria und Altargrab. Römische Mitteilungen 77 (1970.), str. 144–169. — Za diskusiju na temu mensa — altare, vidi, R. Krautheimer, Mensa — Coemeterium — Martyrium. Cahiers archeologiques 11 (1960.), str. 15–40, pretiskano u, Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art, New York 1969., str. 35–58. — R. Markus, The End of Ancient Christianity, Cambridge 1990., 148 i passim, s pregledom novije literature o problemu kulta relikvija u kasnoantičko doba.

³⁵ R. Markus, o.c. (34), str. 149.

³⁶ F. Wieland, Altar und Altargrab der christlichen Kirchen in 4. Jahrhundert. Leipzig 1912. — J. Braun, o.c. (23) — J. Gagé, o.c. (28). — O tezi potonjeg, da se termin *membra Christi* na posudi nađenoj u temelju oltara jedne crkvice kraj Belezme (Alžir) odnosi na relikvije mučenika, v. diskusiju u, Y. Duval & Ch. Pietri, Membra Christi, culte des martyrs ou théologie de l'eucharistie. (A propos du vase de Belezme, en Algérie), Revue des études augustiniennes 21 (1975.), str. 289–301.

³⁷ P. Brown, o.c. (20), str. 98. — Najzornija ilustracija simbioze regalne i sakralne liturgije vidi se na zadarskoj škrinju sv. Šimuna: u istoj kompoziciji prikazuje se Adventus Ludovika Anžuvinca u Zadar i unošenje svečevog tijela u grad. Svečevo tijelo, smatram, unosi kroz gradska vrata sam Ludovik! O tom i nekim drugim novim ikonografskim aspektima škrinje sv. Šimuna govorim na drugom mjestu.

³⁸ A. Škobalj, o.c. (33), III. i IV. poglavlje.

Iako povijest oltara na našim stranama još nije opisana, sve Škobaljeve razvojne faze možemo lako ilustrirati domaćim primjerima. Pogledajmo zadnje tri. U prezbiteriju odavno srušene crkvice sv. Vida na brijegu između Škripa i Mihojrata na Braču, svojedobno sam zajedno s arheologom Hrvojem Gjurašinom, odgrćući gomilu kamenja koja je bila nabacana preko ostataka njenih zidova, otkrio upravo stipes oltara.³⁹ Riječ je zapravo o spoliji, o stupu neke kasnoantičke bifore (V./VI. st.) možda s nestale sakralne građevine na obližnjem Mirju, lokalitetu koji tek čeka svog istraživača. Relativno prostrani *sepulchrum*, danas prazan, bio je izduben po sredini stipesa, na njegovoj strani prema crkvi. Treba napomenuti da bismo po stilsko-tipološkim odlikama crkvice sv. Vida mogli uzeti za vrsnicu kaštelanskoj.

Crkva sv. Vida između Škripa i Mihojrata na Braču — stipes oltara

U drugu polovinu 11. stoljeća može se datirati crkvice sv. Stjepana u Jesenicama, između Splita i Omiša, u kojoj je na bočnom oltaru Don Ante Škobalj našao zasad unikatni primjer grobića ispod menze, koji mu je poslužio za čitave koncentrične krugove povijesno-teoloških hipoteza.⁴⁰

³⁹ Tlocrt crkve vidi u katalogu izložbe splitskog Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Brač u ranom srednjem vijeku. Povelja 1984, str. 43. Crkvu su arheološki istražili i arhitektonski snimili konzervatori Vanja Kovačić i Radoslav Bužančić. I stipes tog oltara bio je naknadno obzidan poput gomiličkog i tolikih drugih.

⁴⁰ A. Škobalj, o.c. (33).

Nema sumnje, da je Škobalj načelno u pravu kad razmatra razvoj oltara prema poziciji koju na njemu ima *sepulchrum* sa svetačkim moćima, i kada zaključuje da se njegove razvojne etape podudaraju s »penjanjem« moći od temelja oltara do njihovog polaganja u *loculus* na samoj menzi. Teško je, međutim, utvrditi da li je taj razvojni put bio toliko linearan. Vidimo da se na relativno maloj udaljenosti, oko Splita na primjer, gotovo istodobno javljaju oltari kod kojih se *sepulchrum* nalazi izduben po sredini i na vrhu stipesa, ispod menze i na njoj.⁴¹ Ali, točno je da je konačno prevladao njegov smještaj na samoj menzi, vjerojatno negdje od 13. stoljeća dalje. Liturgijski obrasci posvete oltara posvuda se ujednačavaju. A jedan praktičan razlog takvom smještaju grobića bit će i u činjenici, možda, da u ceremoniji dolaska i, konačno, »sprovoda« relikvija i njihovog polaganja u oltar nije više trebalo izvoditi relativno zamašan i kompliciran zahvat namještanja kamene menze, često velikih dimenzija.

Tematski blok »Priloga povijesti umjetnosti u Dalmaciji« posvećen razvoju kršćanskog oltara vjerojatno je prilično parcijalan u dosegu obrade cjeline problema, ali upozorava da je liturgijski aspekt crkvenog »pokuštva« bio ne s pravom često zaboravljen spram njegove likovne forme. Ovaj kratki prilog o olovnoj kutijici s moćima Blažene Djevice Marije, sv. Kuzme i Damjana i sv. Stjepana Kralja, iz kaštelanske romaničke crkvice, izlazi, dakako, iz užeg okvira povijesno-umjetničkog studija, ali mu posredno pomaže ne samo u datiranju arhitekture nego i u shvaćanju njenog unutrašnjeg kulturnog funkcioniranja. Imena svetaca koja se nižu na kutijici nađenoj u grobiću izdubenom na vrhu stipesa, omogućavaju nam da uočimo neke zajedničke čvorove u mreži lokalne »sakralne topografije« i politike, koja je u difuziji svetačkih moći nalazila svog značajnog promotora.

Šire proučavanje hagiografskih aspekata, osobito onih koji se tiču uloge svetaca — komunalnih zaštitnika, koje je u nas već pred dosta vremena prilično zaspalo, moglo bi nam pomoći da dublje shvatimo duhovni okvir unutar kojega su se razvijala naša srednjovjekovna gradska središta. Moći svetaca bile su često u žarištu njihove svakodnevice. Iz

⁴¹ Sondirajući oltar u sv. Mihajlu na Pakljenome na Šipanu, Igor Fisković je također našao »zarobljeni« stipes sa *sepulchrumom* na njegovom vrhu u kojemu je bila sačuvana olovna capsella vrlo slična gomiličkoj, ali bez ikakva natpisa. Iz opširnog opisa oltara koji je imao pet stupića citiramo pasus koji se odnosi na središnji nosač oltarne (izgubljene) ploče: »Radi se o truplu jakog stupa (antičkog porijekla) koji je ovdje u sekundarnoj upotrebi... Gornji mu je kraj ravno klesan, u sredini je ostavljen četvrtasti istak, koji je vjerojatno ulazio u odgovarajući urez na oltarnoj ploči, a u njemu je pravilna udubina za pohranu svetačkih moći.« I. Fisković, Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 18 (1970.), str. 23. — U arheološko-konzervatorskim radovima na predromaničkoj crkvi sv. Nikole u Poveljani na Pagu, Zdenko Brusić i Miro Jurić pronašli su u grobiću u stipesu oltara kasnogotičku olovnu capsellu koja je unutra imala posvetni zapis kakav se u načelu obično i stavljao u trenutku dedikacije oltara. Spominje biskupa Blaža Molina (15. st.) — Za olovnu capsellu — »Šrnicu« — s urezanim glagoljskim zapisom, iz oltara crkvice sv. Fabijana i Sebastijana u Novome (sagrađena 1511.) vidi, B. Fučić, Glagoljski natpisi, Zagreb 1982, str. 255.

perspektive našeg današnjeg univerzalnog skepticizma, naravno, teško je uopće prosuđivati značaj koji su jednom imale. Naš srednjovjekovni zemljak rekao bi, međutim, da parafraziramo epitaf s Kleeova groba: svetac je, svojim vrlinama i po svom mučeničkom trijumfu, daleko od nas kakvi smo sada, no bliži onome što smo bili. Ali, bitno je — »s dušom u ruci Gospodnjoj, svetac je posve ovdje, prisutan da za nas čini sva čudesna.«

UNA CAPSELLA RELIQUIARUM (1160.) DALLA CHIESA DI S. COSMA
E DAMIANO A KASTEL GOMILICA

Joško Belamarić

Recentemente in una piccola cripta sullo stipite dell'altare della chiesa romanica dei Santi Cosma e Damiano a Kastel Gomilica è stata scoperta una cassetina di piombo (7 × 4 × 3 cm), del cui contenuto e scopo parla l'iscrizione finemente intagliata, in caratteri carolini minuscoli del XII secolo:

HIC SVNT RELIQUI/E SCE MARIE VIR/GINIS SĀCS MA/RTIRŪ
COSME / ET DAMIANI / ET SĀI STEFA/NI REGIS

Il ritrovamento è confermato da una fonte di Farlati che riferisce come la chiesa di S. Cosma e Damiano fosse stata consacrata dall'arcivescovo spalatino Absalon nell'anno 1160, e come la sua costruzione fosse stata iniziata dalle monache del convento di S. Benedetto con il permesso del loro predecessore Gaudio (1138—1158).

La chiesetta stessa fu innalzata sui resti di una basilica tardoantica, ma gli scavi archeologici hanno dimostrato che nella vita di questa località vi è una chiara discontinuità. Sarà per questo probabile che vi sia stata una ripresa in epoca romanica. Rimane, dunque, inspiegato se già la basilica paleocristiana di Gomilica fosse intitolata ai santi Cosma e Damiano. Considerato che l'articolo mette in luce come le reliquie custodite nella capsella appena scoperta, fossero state prescelte in base ad un certo programma chiave dell'arcivescovo Absalon (è fondamentale l'indicazione: reliquie di santo Stefano Re), l'autore illustra innanzitutto la tradizione del culto di S. Cosma e Damiano all'interno del palazzo di Diocleziano a Spalato.

Cvito Fiskovic ha formulato di recente l'attraente ipotesi che il culto di S. Cosma e Damiano potesse essere una particolare derivazione — traduzione del culto di Esculapio nel palazzo tardoantico dell'imperatore Diocleziano, che dedicò a tale divinità, secondo la testimonianza di Toma Arcidiacono, il tempietto che sorgeva di fronte al suo mausoleo.

Sullo sviluppo del culto cristiano nel Palazzo, oggi si può veramente dire qualcosa di più. L'autore avanza l'ipotesi che le chiesette di S. Teodoro e S. Martino risalgano al tardoantico. Entrambi i titolari hanno carattere specificamente militare. A Spalato il primo è collegato alla guardia bizantina che difendeva la Porta Ferrea del palazzo di Diocleziano. Il secondo, S. Martino — protettore dei soldati, dei sarti e dei tessitori — la chiesetta del quale a Spalato si trova sopra la Porta Aurea, potrebbe essere collegato all'esistenza documentata (proprio nella parte settentrionale del Palazzo) di una bottega per la produzione di tessuti di cui si ricorda il *Procurator gynaeccii Jovensis Dalmatiae Asphaltio*. I *gynaeccarii* erano per lo più condannati — con status di lavoratori.

Generalmente parlando, soldati, lapicidi, porporai, tessitori — gli abitanti del Palazzo nei suoi primi secoli — erano il ceto ideale per accogliere il mistero cristiano. L'autore, dunque, pensa che a Spalato come altrove i *gynaeccarii* erano riuniti in una corporazione di cui S. Martino poteva essere il protettore più conveniente. Oltre che dalla diffusione

generale del culto di entrambi i santi ricordati in epoca tardoantica, l'ipotesi è convalidata da una notevole concentrazione di spolia paleocristiani presso entrambe le chiesette.

L'autore in questo *excursus* va ancora oltre. Nella letteratura è stato più volte citato il bizzarro racconto di Amiano Marcellino, su come nell'anno 356 una donna denunciasse suo marito *Danus* e su come fosse stato condannato a morte, per delitto di *laesa maiestatis* avendo rubato la tenda rossa dal sarcofago dell'imperatore nel suo mausoleo. La storia è utilizzata solitamente per provare che Diocleziano fece costruire il tempio ottagonale, che più tardi sarebbe diventato la cattedrale di Spalato, come suo sepolcro e che vi era effettivamente stato seppellito. Non è mai stata, stranamente, posta la questione del motivo per cui Danus rubò il drappo cremisi dalla tomba di Diocleziano, pur essendo evidente che non poteva trattarsi di un furto motivato da interessi venali con la stoffa imperiale color cremisi, non si potevano cucire abiti da portare in pubblico. Si tratta molto probabilmente di un cosciente atto di profanazione, di un intervento di vendetta cristiana sul sarcofago dell'imperatore che per le sue posizioni contrarie al cristianesimo sarebbe rimasto profondamente impresso nella memoria dei secoli successivi come il più efferato persecutore dei cristiani. Lo scritto di Marcellino potrebbe essere proprio la significativa dimostrazione dell'inizio del regolamento dei conti del cristianesimo con le reliquie del paganesimo all'interno del Palazzo.

L'autore, continuando, richiama l'attenzione sul fatto che il piccolo *concilium sanctorum* dei protettori di Spalato con Maria alla testa (la cattedrale è intitolata alla Assunzione di Maria) era costituito da due coppie: accanto a S. Domnio e Anastasio, S. Cosma e Damiano. Nelle analisi delle origini e delle funzioni dei culti dei santi nell'età tardoantica è stato fatto notare come molte comunità paleocristiane sottolineavano volentieri il fatto di avere nei loro centri più santi, e di scegliere spesso come protettori coppie di santi (Gervasio e Protasio a Milano, Pietro e Paolo a Roma, Felice e Fortunato ad Aquileia...). Peter Brown fa rilevare come tale scelta fosse cosciente: «la festività di due santi era la celebrazione della concordia all'interno di una città in potenza profondamente disunita». L'autore ha trovato un'interessante suggerimento per tale interpretazione nell'analisi del rapporto insolitamente complesso tra S. Grisogono e S. Anastasia a Zara. Nella ricchissima scelta di reliquie che gli poterono essere offerte al principio del IX secolo, quando giunse a Costantinopoli come mediatore tra Carlo Magno e l'imperatore Nicoforo, il vescovo di Zara Donato, scelse certamente con molta attenzione le reliquie di S. Anastasia, in quanto il «suo pari», tutto considerato, doveva già trovarsi a Zara. L'autore ritiene che Donato non ebbe in mente tanto l'unione dopo la morte di Grisogono e Anastasia, quanto una specie di neutralizzazione dell'influenza «ideologica» che avevano in città le reliquie di S. Grisogono, giunte da Aquileia. In verità, le reliquie del santo scomparvero e più tardi furono nuovamente scoperte con un singolare miracolo. Ma qui siamo già di fronte ad un classico *topos agiografico* — il nuovo ritrovamento del corpo di un santo.

Tutto questo *excursus* serve all'autore per formulare le seguenti osservazioni: se i santi Cosma e Damiano, come titolari della chiesetta di Gomilica, sono eventualmente anche più antichi della sua consacra-

zione nel 1160, le reliquie nella capsella ritrovata sono sicuramente, come le reliquie della Santa Vergine Maria, giunte dalla cattedrale di Spalato — al tempo dell'arcivescovo Absalon che arrivò a Spalato dall'Ungheria, e se ne allontanò con il riaffermarsi del potere bizantino sulla città. Le reliquie di S. Stefano, re d'Ungheria, si possono ritenere, con certezza, come parte del particolare ruolo politico affidato all'arcivescovo, uno dei tanti nella linea filo-ungherese che nel corso del XII secolo stette a capo della cattedrale spalatina.

La costruzione della chiesetta a Kastel Gomilica alla metà del XII secolo e la sua consacrazione nel 1160, non si svolse, sicuramente, nel vuoto! Faceva parte della nuova politica integrale della chiesa, di un'epoca di consolidamento politico-sociale dei rapporti tra la città e lo spazio retrostante, il tempo che preparò il rinnovamento della maggior parte delle nostre cattedrali, e in cui il numero dei luoghi di culto cristiani nella campagna intorno alle città adriatiche aumentò di colpo.

L'autore dà un breve quadro delle tappe più significative che dimostrano quanto il *tour de force* della città e delle sue chiese riuscì a penetrare nel territorio circostante. Esso fu ricoperto da una rete di chiesette nuove o rinnovate. Tramite la diffusione di particelle di santi trasportate in simili recipienti e cassettoni in miniatura, si conquistavano e consacravano nuovi spazi. La chiesa negli spazi extra-urbani diventa un ripetitore del potere cittadino. L'«archeologia devozionale» rinnovava le relazioni con l'epoca eroica del primo cristianesimo. Il topos del ritrovamento e del rinnovamento di una delle località cristiane già consacrate, coincideva a suo modo con il topos del ritrovamento del santo protettore perso. Era questo indubbiamente anche il modo più breve di riconnotare uno spazio.

Dopo l'interpretazione dell'iscrizione sulla capsella, l'autore, infine analizza le caratteristiche tipologiche dell'altare della chiesa di Kastel Gomilica.